

BALOG IVÁN

Bibó zsidókérdés-felfogásának alapjai

Az alábbiakban előbb *Bibó* alkotói arcélének legfontosabb vonásairól ejtek szót (I.), majd röviden áttekintem a zsidósággal kapcsolatos megnyilatkozásait (II). Ezután zsidókérdés-tanulmányának előbb a második (III.), majd az első fejezetét (IV.), aztán a harmadikat, és ezzel összefüggésben a *Borbándi*-levelet és a *Huszár*-interjút (V.), végül közel-keleti esettanulmányát elemzem (VI.).

I.

Bibó annyiban valóban különös alkatú személyiség és egyben szerző volt, hogy a legsúlyosabb, legelmérgesedettebb, legkilátástalanabbnak tűnő válságok, konfliktusok – az ő kifejezésével élve: a zsákutcás helyzetek – megoldására specializálódott. Azokra, amelyekben a felek szóba se tudnak állni egymással, de nem is akarnak, sőt, erre még büszkék is. Ilyenkor, amikor mindenki más már feladta, Bibó éppen ekkor gyürkőzött neki a feladatnak: a közvetítésnek, a békéltetésnek. Mintha ilyenkor érezte volna leginkább, hogy muszáj közbelépnie, mert más úgysem teszi. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Bibó politikai traumatológus volt. Traumatológushoz is akkor fordulunk, ha nagyon nagy baj van, ha már csaknem reménytelen a helyzet – aztán vagy sikerül az életmentő műtét, vagy sem. Bibó gyakori kudarcainak, meg nem értettségének is ez az egyik legfőbb oka. Szinte mindig olyasmire vállalkozott, amire mások legyintettek, vagy vállukat vonogatva elfordultak.

A közvetítéshez közös értékeket kell felmutatni, közös nevezőt találni. Bibó ezt a *kereszténységben* lelte meg, bár a keresztény nemzeti ideológiát mindig határozottan elvetette, politikai írásaiban pedig alig egyszer-kétszer használja az „Isten” szót. Bibó, a politikai gondolkodó számára a kereszténység mindenekelőtt mindenki egyenlő emberi méltóságát jelentette, és ezzel együtt olyan intézményeket, módszereket, eljárásokat, amelyek a gyakorlatban valósítják meg az ebből fakadó két követelményt: a szabadságot és az egyenlőséget.

Mi az *emberi méltóság* tartalma Bibó szerint, más szóval: miféle lény az ember, mire méltó

és miért? Bibónak határozott elképzelései voltak az ember mibenlétéről. Az ember szerinte spontán módon, szabad akaratából teremti világát; kreatív, vállalkozó, kísérletező alkatú. Élmények során, érző-akaró teremtményként ismeri meg a valóságot, kockázatok közepette él, és csak személyként, szabad alanyként létezhet igazán, tárgyként, eszközként nem.¹ Máskülönbén ugyanis a kockázat, a sérülékenység, a veszélyeknek kitettség az emberi természetet ki is fordíthatja önmagából, és e folyamat végén önként le is mondhatunk a szabadságról, behódolhatunk az akaratunkkal ellentétes, kényszerítő erőknek. Kényszerítettek, de én akartam! – idézi a latin mondást a *Kényszer, jog, szabadság* című, fiatalon írt jogfilozófiai értekezésében,² amivel azt húzta alá, hogy kényszer hatására, félelmünkben képesek vagyunk olyasmiről meggyőzni magunkat, olyasmit akarni, amit eredetileg nem akartunk.³ Ez a helyzet azonban alapjában hamis, a belőle származó tapasztalatok pedig valóságosak ugyan, mégis félrevezetőek, mert a spontánul kezdeményező emberi kíváncsiságot, kalandvágyat a hatalom, a kényszer, és nem a szabadság felé terelik, ez pedig elembertelenít, dehumanizál.

A közvetítés, a megegyezés közös elvi alapja tehát csakis ki-ki szabadságának, emberi méltóságának kölcsönös elismerése és összeegyeztetése, a kölcsönös egyenjogúság lehet. A középkori Nyugat-Európában még léteztek szabadságintézmények egyenlőség nélkül, mert az akkor még nem eredményezett hamis helyzetet, de az újkortól, a polgári forradalmaktól kezdve már igen; a szellem már kiszabadult a palackból, és nem lehet többé visszadugaszolni. A modern korban már minden megoldás, amely nem mindenki kölcsönös egyenjogúságán alapszik, álmegoldás, mert újabb rögzült hatalmi és kényszerhelyzetekhez, hamis helyzetekhez vezet, és további félrevezető tapasztalatok, újabb dehumanizáció forrása.⁴ Ez pedig szokásokban, konvenciókban, mintákban, magatartás szabályokban, Bibó kedvenc kifejezésével: eljárásokban is megjelenik és újratermelődik, olyannyira, hogy végül a hamis helyzet, a félrevezető tapasztalat válik normává.⁵ Normalizálódik, a mindennapi élet élményanyaga ezt igazolja vissza – az ezzel ellentétes viselkedés pedig a deviancia bélyegét

1 Ld.: Bibó *Ellentétpárok* című előadását: In: Bibó István, MTAKK Ms. 5116/39–86. 1–71. o.

2 Bibó István: *Kényszer, jog, szabadság*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. I. köt.* (Válogatta: Huszár Tibor; Szerkesztette, jegyzeteket készítette: Vida István és Nagy Endre) Magvető, Budapest, 1986, 18. o.

3 i.m: 5-149. o.

4 Bibó István: *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai*. In: Bibó: *Válogatott tanulmányok. IV. köt.* (A válogatásban és szerkesztésben közreműködött: ifj. Bibó István és Huszár Tibor.) Magvető, Budapest, 1990, 374. o.

5 Ld.: Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In: Bibó: *Válogatott tanulmányok. II. köt.* 607. o.; Vö. Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: Bibó: *Válogatott tanulmányok. I. köt.*, 375. o.

kapja, és a margóra szorul. A legsúlyosabb krízishelyzeteket, a zsákutcákat (Bibó pont ezekbe igyekezett segítően beavatkozni) éppen ez a konszolidálódás, a bejáratódás teszi kezelhetetlenné, hiszen a hamis helyzeteket, félrevezető tapasztalatokat reprodukáló érintkezési formák, eljárások maguktól értetődővé válnak, és beépülnek a személyközi kommunikációba, valamint a személyiségbe is. Ezért kell a közvetítőnek egyben pszichológusnak, illetve terapeutának is lennie, aki személyes példaadással, tettekkel – és nem ideológiai propagandával! – új életformát, másféle nyelvet honosít meg. Ehhez járult Bibónál egy sajátos dialektika, az ún. *szinopszis* módszere is, amely egy konfliktusban mindkét, látszólag kibékíthetetlenül ütköző nézőpontból egyszerre szemléli az ellentétet, és amelyet a szegedi jogfilozófiai iskola tagjaként Horváth Barnától tanult és fejlesztett tovább.⁶

II.

Bibó zsidó tárgyú munkái közül a *Zsidókérdés*⁷ azzal emelkedik ki világviszonylatban is a hasonló témában íródott, hatalmas tömegű anyagból, hogy olyan szerző ítéli el benne az antiszemitizmust, aki előzőleg maga is *antiszemita volt*. Ez példátlan jelenség. Az antiszemitákra – Bibó kivételével – nem jellemző, hogy önkritikát gyakoroljanak: az antiszemitizmus merev, zárt nézetrendszer, képviselői világnézeti fanatikusok. A zsidóellenességet mindig azok ítélik el, akik soha nem voltak antiszemiták. Az ő számukra azonban a zsidógyűlölők idegen, érthetetlen csoportot képeznek, akiket felháborodva elítélnék és megvetnek, de nem tudják, hogyan éreznek és gondolkodnak azok az emberek, akik a legfőbb társadalmi problémákat a zsidók aknamunkájának tulajdonítják, és így a róluk alkotott képük óhatatlanul egydimenziós marad. Bibó művei éppen ezt a ritka többletet nyújtják az olvasó számára azzal, hogy belülről, beleérzéssel ábrázolják az antiszemitákat. „Mindent megérteni annyi, mint mindent megbocsátani!” – figyelmeztet a francia közmondás. Ezzel szemben Bibó egykori önmagát is bírálva vezet be minket az antiszemitizmus társaslélektanába.

A fentiekkel kapcsolatban érdemes röviden kitérni Bibó életrajzában azokra a mozzanatokra, amelyek a zsidókhöz, illetve az antiszemitákhoz való személyes viszonyára

6 Bibó: *Kényszer, jog, szabadság*. 17., 130. o. Vö.: Horváth Barna: *A jogelmélet vázlata*. Városi Nyomda és Könyvkiadó, Szeged, 1937.

7 Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. (Fehér Ferenc tanulmányával) Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2001, 9-219. o.

világítanak rá. Bibóra 1944 előtt sem volt jellemző a *Horthy*-korszakban nagymértékben elterjedt, erőteljes antiszemitizmus: egy 1935-ös előadásában élesen elítélte a náciizmust.⁸ Elfogadta azonban *Németh László Kisebbségben* című művének azokat az antiszemita kitételeit, amelyek zsidó térfoglalásról, a magyar zsidóság álasszimulációjáról szóltak.⁹ Ilyen szellemű kitételeket javasolt felvenni a Márciusi Front programpontjai közé, és ugyanilyen megfontolásokból utasította el az első zsidótörvény elleni tiltakozás aláírását is.¹⁰ Itt azonban meg kell említeni azt is, hogy az előbbiben barátja, a zsidó származású *Reitzer Béla* is támogatta, akit viszont korábban éppen Bibó beszélt rá a kikeresztelkedésre, vagyis a „becsületes színvallásra”. A német bevonulás után viszont Bibó igazságminisztériumi tisztviselőként annyira buzgón mentette a zsidókat, hogy ha megérte volna, ő is érdemelt volna egy fát a jeruzsálemi Jád Vásém múzeumban, ahol a hozzá hasonló nem zsidó hősöknek állítanak emléket.¹¹ Eközben nyilván súlyos vitákat folytatott apósával, *Ravasz László* püspökkel, aki maga is a *Horthy*-korszak hivatalos antiszemitizmusának képviselője volt, és részt vett zsidótörvények meghozásában is, a Holocaust idején viszont kísérleteket tett a zsidók mentésére – ezt azonban részben rossz szervezéssel, részben pedig nagyon megkésve tette.¹² A háború után Bibó aztán megvédte *Németh Lászlót* és követőit azoktól a támadásoktól, amelyek háborús bűnösökként kívánták elítéltetni őket, utána azonban nézeteiket – belülről, a népi mozgalom tagjaként – kritizálta.¹³

A *Zsidókérdés* másik szembeötlő sajátossága a fogadtatása. Rengeteg dicséretet kapott, de jóval kevesebb részletes elemzés született róla, mint más Bibó-művekről. Bibó legfontosabb mondanói nem találtak értő befogadásra. Senki se követte őt – a diktatúra 1949-es bevezetése miatt nem is követhette! – a korábbi antiszemitizmusért való önkritikában, de azt az intelmét se fogadta meg senki, hogy az antiszemitizmus elleni harc megszokott módszerei nem elég hatékonyak, mert a zsidógyűlölet pszichológiájának figyelmen kívül hagyásából vagy félreismeréséből származnak.

⁸ Bibó István: *Előadás a német nemzetiszocializmusról*. In: Bibó: *Válogatott tanulmányok, IV. köt.*, 107–129. o.

⁹ Németh László: *Kisebbségben*. Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1939; Vö: *A Márciusi Front programja. Bibó István és Reitzer Béla által készített ponttervezet. 1938. január-február*. In: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. (Szerk. Huszár Tibor–Litván György–S. Varga Katalin). 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, Budapest, 1995, 167. o.

¹⁰ *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. 167. o.; Vö.: H. Soós Mária (szerk.): *Címzett vagy feladó: Erdei Ferenc. Levezetés köz- és magánügyben 1931–1944*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991.

¹¹ Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések*. Szenes Sándor, Budapest, 1986.

¹² Tóth-Matolcsi László: *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében*. In: *Eszmetörténeti Könyvtár, 4. sz.* Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2005.

¹³ Ld.: Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat*. Osiris, Budapest, 1999.

Többféle magyarázatot kereshetünk arra, hogy miért nem tudta az utókor megemészteni a *Zsidókérdést*. Felvethetjük, hogy a tanulmány 1948-ban, vagyis a fordulat évében íródott, amikor a proletárdiktatúra bevezetése már javában folyt, ez pedig négy évtizedre megakadályozott mindenféle vitát – nem csak az olyat, amelyen pl. a náci múltat feldolgozó ún. történészvita volt az NSZK-ban éppen kb. 40 évvel később.¹⁴ Leginkább a *Bibó-életrajz*-ban követték Bibó szavait, amikor az 1956-os népi–urbánus összefogás szellemét idézték meg, de ez egyszeri epizód maradt.¹⁵ Ezek mind-mind fontos szempontok, de csak részigazságok. A valódi ok szakmai, és ezzel Bibó is tisztában volt. A *Zsidókérdés* legfőbb mondanivalóját tartalmazó második fejezet nem talált megértésre – ezt mutatja a *Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről*¹⁶ című rövid írás is, amelyet egy Molnár Sebestyén álnéven író kritikusának, Millok Sándornak válaszul írt Bibó István. És végül: az utóbbi írásban végrehajtott fogalmi önkorrekciót ismételte meg azon a néhány lapon, amelyen a *Bénultság*¹⁷ egyik rövid fejezetében az antiszemitizmus történetét foglalja össze.

Mielőtt e fejezettel bővebben foglalkoznánk, vegyük tekintetbe, hogy a *Zsidókérdés* szerkezetét utólag maga Bibó is egyenetlennek minősítette, és egyes fejezetek sorrendjének megcserélését javasolta. A tanulmányban a szerző előbb a legégetőbb kérdéssel, az 1944-es év pusztításaival és közvetlen előzményeivel foglalkozott (*Felelősségünk azért, ami történt*¹⁸), aztán visszalép egyet, és általános, elméleti síkon tárgyalja az antiszemitizmus történetét és mibenlétét (*Zsidók és antiszemiták*¹⁹). A harmadik fejezet, a *Zsidó asszimiláció és zsidó öntudat*²⁰ szintén elvi érveléssel taglal egy problémát, míg az utolsó, *A mai helyzet*²¹ című részben visszatér a jelenbe. A továbbiakban nem ezt a sorrendet fogom követni. Először a legfontosabb és egyben legproblematikusabb második fejezetet veszem górcső alá, majd az elsővel folytatom, mivel az ma is nagyon aktuális. Mivel a másik kettőről ez kevésbé mondható el – az egyik a koalíciós időszakról szól, a másik pedig arról a korról, amelyben az asszimiláció akár pro, akár kontra még kulcskérdésnek számított –, taglalásuktól ezúttal eltekintek.

¹⁴ Rudolf Augstein et al.: *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. Piper, München–Zürich, 1987.

¹⁵ Ld. Erdélyi Ágnes, Gáli József, Granasztói György, Márványi Judit, Vezér Erzsébet írásai. In: *Bibó-életrajz. I–II. köt.* (Szerk. Réz Pál). Századvég, Budapest–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1991. [1980].

¹⁶ Bibó István: *Néhány kiegészítő megjegyzés a zsidókérdésről*. In: Bibó *Válogatott tanulmányok. II. köt.*, 799. o.

¹⁷ Bibó: *A nemzetközi államközösség bénultsága*. 283. o.

¹⁸ Bibó: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok II. köt.* 621. o.

¹⁹ i.m: 663. o.

²⁰ i.m: 722. o.

²¹ i.m: 754. o.

III.

A *Zsidókérdés* második fejezetének az a fő tézise, hogy az antiszemitizmus elemzése és az ellene való harc során nemcsak azokat a tényezőket – az előítéletet és a társadalomfejlődési zavarokat – kell figyelembe venni, amelyekkel a mű megírása (1948) előtt elsősorban foglalkoztak, hanem és elsősorban egy harmadikat: a zsidók és a nem zsidók kölcsönösen egymásról szerzett tapasztalatait. Ezen alapszik a fejezet legfőbb tétele: „[...] az egész környezetnek – antiszemitáknak és nem antiszemitáknak – a zsidókról való tapasztalatai *egyneműek*: az antiszemiták *rémképei* a nem antiszemitákkal *közös tapasztalatok* torz és ferde értékeléséből erednek, de anyagukban azonosak”.²²

Mikor Molnár Sebestyén kétségbe vonta a tapasztalatok központi jelentőségét,²³ válaszában Bibó előbb leszögezte, hogy tézise olyannyira fontos, hogy az első, a Holocaustért való felelősségről szóló és a harmadik, az asszimilációról írt fejezet is ezen alapszik.²⁴ Három évtizeddel később, a *Bénułtságban* megismételte álláspontját.

Kíséreljük meg röviden rekonstruálni a szerző által erről mondottakat. A kiindulópontról, a tapasztalatokról, mint az ismeretszerzés egyik alapvető forrásáról azt mondja, hogy a zsidók és a nem zsidók egymásról szerzett tapasztalatainak van egy különös tulajdonsága: sérelmektől vezérelt, görcsösen rögzült indulatoktól színezett, egyoldalú tapasztalatok ezek.²⁵ Itt hasonlóság érezhető a *Kényszer, jog, szabadsággal*, mert abban a kényszerélményről is azt írta, hogy az a valóságból minden mást a háttérbe szorítva egyetlen, traumatikus élményt emel ki: az idegen akarat által „megerősakoltságot”.²⁶ A *Zsidókérdésben* a szerző azt is hangsúlyozza, hogy ezeknek az élményeknek akkor lesz társadalmi, társadalomtudományi szempontból jelentősége, ha rendszeresen, mintegy szabályszerűen ismétlődnek.²⁷ Ez itt abban nyilvánul meg, hogy az egymásról tapasztalatokat szerző felek egy hamis helyzet vagy előítélet által vannak egymás mellé szervezve. Ennek eredménye a

²² i.m: 708. o.

²³ Nemcsak Molnár, hanem az egyik legjobb hazai antiszemitizmus-kutató, Kovács András (egyben Bibó tisztelője) is kételyeit fejezi ki: „erősen kétséges, hogy valóban vannak-e... »elfogulatlan« tapasztalatok, mint Bibó véli. Tudjuk, hogy a legtöbb esetben az a jelenség, amire Bibó utal – kollektívumokról tett kijelentések tényállításokként kezelése – ...előítéletességet juttat kifejezésre – mint azt számos megfigyelés és kísérlet bizonyította.” Ld.:Kovács András: *A Másik szeme*. Gondolat, Budapest, 2008, 287. o.

²⁴ Bibó ugyanakkor azt is állítja: van zsidókérdés is, nem csak antiszemitizmus van. Ma azonban már látnunk kell: a legfejlettebb demokráciákban konszenzus alakult ki arra nézve, hogy ezt a kifejezést csak az antiszemiták használják (Bibó idejében ez még nem volt egyértelmű). Éppen ennek szellemében illesztettük be kötetünkbe a közel-keleti esettanulmányt is.

²⁵ Bibó: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. 685. o.

²⁶ Bibó: *Kényszer, jog, szabadság*. 15. o., 45. o., 47. o.

²⁷ Bibó a *Kényszer, jog, szabadságban* az „objektíváció” kifejezést használja. i.m: 22-25.o.

félrevezető tapasztalat, amely előítéletből ered ugyan, de maga már nem pusztán előítélet, tehát nemcsak agyrém, kitaláció, hanem reális tény. Bár Bibó kimondottan nem így fogalmazott, de mégis, mintha azt mondta volna: maga a társadalmi valóság, a tények, a mindennapi élet, az emberek közti érintkezés torzul el ilyenkor, a probléma tehát mélyebb annál, semhogy a babonák és hiedelmek elleni egyszerű felvilágosító propagandával meg lehetne vele birkózni.

Ennek ragyogó példáját szolgáltatja a háziasszony és a háztartási alkalmazott viszonyának elemzése, amelyet az alábbiakban értelmezek.²⁸ Itt Bibó világossá teszi: a hol személyi, hol gazdasági függésen alapuló kizsákmányolás az úrnőt, de egyúttal – és ez a fő! – a cselédek személyiségét is negatívan befolyásolja, ami „önbeteljesítő jóslattá teszi” azt, ahogyan a gazdasszonyaik viseltetnek irántuk. A szenvedés, az elnyomottság tehát nem nemesít, hanem éppen ellenkezőleg: tönkreteszi, deformálja a kiszolgáltatott felet, és pedig még jobban, mint urát. Ez a viszony dehumanizál, mert kényszerjellegű, és részesei nem egyénként érzélik egymást. Egyikük sem olyan valójában, mint amikor „naccságaként” és házicselédként kommunikálnak. A másik személyiségének csak azt az oldalát ismerhetik meg, ami őket úrként és szolgaként összeköti, és ez még kapcsolatuk kedélyes, közelinek tűnő pillanatait is megmérgezi, álságossá teszi. Mindenki éppen az ellenkezőjét kapja, mint amit várt, és viszont – „róka fogta csuka, csuka fogta róka” jellegű helyzet ez. A középkorban egy hasonló szituáció még nem volt az, mert ott az alávetettek is elismerték, hogy feljebbvalóik Isten kegyelméből parancsolnak nekik, hogy a pórnép kevesebbet ér, mint a kékvérű nemes. A polgári társadalomban azonban, amely mindenki egyenjogúságát és kölcsönös elismerését hirdeti, ez már hamis helyzet.

Bibó egy pillanatig sem tagadja, hogy a helyzet kulcsa az úrnő kezében van. Ő a domináns fél, ő szabja meg a feltételeket, és ezért ő a felelős. Az a döntő, hogy ő mit gondol a másiktól, és nem az, hogy a másik hogyan vélekedik őrá, mert a társadalom úgy van berendezve, hogy az ő akarata érvényesül benne, és nem a cselédé; az előbbi legitim, az utóbbi nem az. Azt sem cáfolja, hogy a kép, amit alantasáról kialakított, előítéletes. A lényeg azonban Bibó számára az, hogy mindezek következtében a háztartási alkalmazott *tényleg* olyanná vált a főnöknőjével való érintkezés során, ahogyan az a barátnőivel csevegve őt lefesti. Ennek meglátásához pedig már nem is kell előítélettel viseltetni a cseléd iránt, nem kell eleve cselédellenesnek lenni. A beosztottak iránt viszonylag toleráns háziasszonyok is

²⁸ Bibó: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. 685–687. o.

észlelik azokat a *társadalmi szabályszerűségként ismétlődő tulajdonságokat*, amelyeket a társadalmi egyenlőtlenségek alakítottak ki kárvallottaikban: a cselédekben. Vagyis: a humánusabb úrnők hozzájuk való viszonya is dehumanizált – elvégre úr–szolga viszony az is –, és ezért ők is úgy fogják gondolni: „van benne valami”, amit basáskodóbb hajlamú gazdasszony-társaik gondolnak róluk. Ennyiben a „rendes” nagyságák sem különböznek a többiektől. Ha mindezt a zsidók és nem zsidók közti viszonyra fordítjuk le (és a metafora éppen erre szolgál), akkor ez az értelme a vitatott mondatnak.

A kör ezzel bezárult. Pusztá ráolvasással, agitációval, jelszavak ismételtetésével nem lehet megtörni. Az se elég azonban, ha meghirdetjük a programot: számoljuk fel a kizsákmányolást, az elnyomást, és az emberek megjavulnak. A felek közti torzult kommunikáció beépült a mindennapi élet szokásrendjébe és személyiségükbe, automatikussá, második természetükévé vált. Aki változtatni akar mindezen, annak ezeket is át kell alakítania. Új nyelvet, új diskurzust, új konvenciókat kell teremtenie, át kell formálnia a mindennapi életet, mert a dehumanizáltság onnan nyeri erőforrásait, nem csak gondolkodási hibákból vagy igazságtalan társadalmi berendezkedésekből.

A fentiekben meglehetősen szabadon nyúltam Bibó híres metaforájához, részben úgy, hogy egyes, már a zsidó–nem zsidó viszonyról szóló passzusokat „visszaolvastam” belé – ez az én interpretációm e bibói szövegrészhez. Ez azonban csakugyan a kulcsa az egész zsidókérdés-tanulmánynak, és ezen belül a központi jelentőségű második fejezetnek. Tisztában kell lennünk azonban azzal is, hogy mindez hasonlat, amely megvilágító erejű arra nézve, hogyan gondolkodott Bibó István a hamis helyzetről, a félrevezető tapasztalatról, a dehumanizáltságról, arról, hogy miért nem elég csak az előítéletekkel és a társadalomfejlődési zavarokkal foglalkozni még akkor sem, ha tagadhatatlan, hogy okozó, illetve súlyosbító szerepük igen jelentős. A zsidóság és környezetének egymáshoz való viszonya azonban sokkal súlyosabb konfliktusokkal és tragédiákkal terhelt, és jóval régebb keletű is. A zsidók és nem zsidók közt létrejött hamis helyzetek, félrevezető tapasztalatok története, jellege alapjaiban más. A következőkben ennek boncolgatásában követjük nyomon szerzőnket ott, ahol a felelősségvállalásról elmélkedik.

IV.

Az, hogy még a nem antiszemita szerint is „van abban valami”, amit a kifejezetten

zsidóellenesek mondanak vagy tesznek, egy vonatkozásban különösen súlyos problémát jelentett Bibó számára. Ő a magyar Holocaustban való részességet elsősorban nem a tettesek oldaláról kereste. Tisztában volt vele, hogy a tettesek többsége nem volt magyar, hanem német. De azt is felismerte, hogy hazai felelősség a magyar zsidók 1944-ben történt üldözéséért, kiirtásáért főleg a *kollaborációban* mutatkozott meg. A kollaborációban, tehát az azonosulásban az agresszorral, amely Bibónál már a kényszerelméletének is egyik alaproblémája, és amely miatt oly élesen kritizálta az 1867-es és a Kádár-rendszerbeli kiegyezést is. A zsidó Vészkorszakra vonatkoztatva: abban, ahogy a hatalom előbb egyre nagyobb engedményeket adott a külföldi náci és a belföldi nyilas befolyásnak; abban, ahogy „a szélsőjobboldal vitorlájából” olyan, egyre radikálisabb zsidótörvényekkel igyekezett „kifogni a szelet”, amelyek mind több és több embert szoktattak hozzá ahhoz, hogy meggazdagodni elsősorban nem munkával, hanem úgy lehet, hogy feljelentjük embertársunkat, és aztán elveszük a másét; abban, ahogy a többség nézte, ahogy a zsidókat sárga csillag viselésére kötelezik, majd téglagyárakban összegyűjtik, aztán bevagonírozzák, hogy végül haláltáborokban elpusztítsák őket; végül abban, ahogy a rengeteg zsidómentő munkája szervezetlen maradt, de közben még ők is sokszor a zsidókat megalázó viselkedéssel „árukapcsolták” a segítséget. Nem az volt a legfájdalmasabb ebben az országban, hogy ki mit tett a zsidók ellen, hanem hogy mit nem tett meg értük.²⁹ Tegyük hozzá: mindez a törvényesség látszatának fennmaradása mellett, látszólag civilizált módon történt, a még konszolidáltak számító, bár már német megszállás alatt álló Horthy-rendszerben.

Ebből is látható Bibó számára: az antiszemitizmus, a kimondott zsidóüldözés jószerével csak a jéghegy csúcsa. A fentebb leírt, többé-kevésbé kollaboráns vagy mulasztásos magatartásokhoz gyakran nincs, nem is volt szükség zsidógyűlöletre. Itt világlik ki Bibó felismerésének jelentősége: *a dehumanizáltság az igazi ellenfél*. Egyrészt nem elég csak az antiszemitizmus ellen küzdeni, mert sok olyan magatartás, szó és tett van, amelyet felesleges antiszemitának minősíteni – hiszen nem is az –, mégis helytelen, és változtatni kell rajta. Másrészt, mindez visszafelé is igaz: ahhoz, hogy ezek a tettek és beszédek kritizálhatókká, értelmesen megvitathatókká váljanak, nem muszáj őket az „antiszemita” kifejezéssel megbélyegezni – annál is inkább, mert e szó használata után mindenféle párbeszéd megnehezül. Tehát: egy új diskurzusra, másféle kommunikációra van szükség, amelyben a cél „[...] a szorosán vett zsidó–nem zsidó viszonylatban az emberi közlekedés útjainak, a közlés, érintkezés, kérdezés, válasz, szemrehányás, magyarázat, számonkérés,

²⁹ i.m: 624-663.o.

felelősségvállalás gesztusainak és hangjának visszahumanizálása”.³⁰

Ezért hangsúlyozta Bibó, hogy a fentebb vázolt magatartásformákat tanúsítókat nem érdemes felelősségre *vonni*, mert ez vissza is üthet. Ehelyett olyan feltételeket kell teremteni, amelyben maguktól felelősséget *vállalnak* cselekedeteikért vagy mulasztásaikért. Ezt pedig nem lehet erőltetni, hiszen akkor már nem lenne önkéntes, nem lenne igazi felelősségvállalás. Egyet lehet tenni: azt, hogy a szerző, vagyis maga Bibó vállalja a saját részét a felelősségben, anélkül, hogy bárkit is ennek követésére buzdítana. Az egész ugyanis csak akkor lesz hiteles, ha mások a saját belátásuk alapján döntenek úgy, hogy inspirációt merítenek Bibó példájából, hogy a maguk módján, maguk oldják meg a szembenézést, az önvizsgálat erkölcsi feladatát. Ehhez az újfajta kommunikációhoz próbált Bibó mintákat ajánlani, amikor megfogalmazta: mit mondhat egy zsidó egy nem zsidónak és viszont, illetve mit mondhatnak e csoportok tagjai „házon belül” egymásnak.³¹

V.

Bibónak a zsidóság asszimilációjára vonatkozó nézeteiben többször is változás következett be. Mint láthattuk, 1944 előtt Németh László felfogásának hatása alatt állt, ez pedig az asszimilációra fokozottan igaz. A II. világháború után Bibó gondolkodásában e téren is nagyarányú, ha nem is teljes fordulat állt be. Az ebben az időszakban vallott bibói asszimiláció-koncepció terén is különbséget kell azonban tennünk a szerzőnek az 1945 előtti (különösen a dualizmus korabeli) és az 1945 utáni zsidóasszimilációról vallott álláspontja között. Az első időszokról – elsősorban az 1867–1918 közötti periódusról – ugyanis az a fő tézise, hogy akkor a magyar zsidóság asszimilációja megrekedt, a másodikról viszont az, hogy akkor folyamatossá vált.

Bibó azt állítja, hogy ekkor a zsidók asszimilációja terén az a csoport volt meghatározó, amely félúton volt az asszimilálódás és a zsidó öntudat között, de ebben az állapotban meg is állt³², és hosszú ideig úgy is maradt, miközben maga és környezete abban a tévhitben élt, hogy már teljesen asszimilálódott.³³ Ezt a hamis helyzetet és a stagnálás feltételeit – és itt tapintható ki a nagymérvű változás a Németh Lászlóval azonosuló, valamint az őt kritikusan

³⁰ i.m: 794–795.o.

³¹ i.m: 720–721.o.

³² i.m: 733-735. o.

³³ i.m: 746-747. o.

meghaladni akaró Bibó között³⁴ –, azonban nem a zsidók, hanem a környezet alakította ki, amelyhez szerinte nem is lehetett asszimilálódni.³⁵

Asszimilálódni azonban, vallja szerzőnk, csak a nemzethez lehet, egy polgári és – folytatja Bibó, a szocialista – még inkább egy osztály nélküli társadalomban, ahol a külpolitikai értelemben vett önrendelkezés és a belpolitikában a demokrácia egyaránt megvalósult.³⁶ A Monarchia magyar felén azonban egyik feltétel sem teljesült, mert mindkét téren legitimitászavarok, bibói szóhasználattal közéleti „hazugságok” alakultak ki – hangzik tovább az okfejtés. A civil társadalom, az alulról, szakmai alapon szerveződő autonómiák gyengesége miatt nem is jöhettek létre azok a kisközösségi jellegű asszimilációs közegek, ahol a kisebbségek beilleszkedését könnyítő, egyértelmű magatartásszabályokhoz alkalmazkodni lehetett volna.³⁷ Sőt: ilyen szabályok, éppen a legitimitászavar miatt, eleve létre sem jöhettek. Emiatt ami asszimiláció végbement, az is egy dehumanizált erőterben történt³⁸, ami nemcsak akadályozta a folyamat előrehaladását, hanem számos összhangtalansággal is megterhelte azt.³⁹

Az 1945. évi változás Bibó szerint a fenti akadályok java részét eltüntette, és a munkásmozgalom, ill. a kommunista párt megnövekedett hatalma, illetve hegemóniája révén olyan, a korábbinál erősebb asszimilációs közeget teremtett a zsidóság számára, amelynek szabályai egyértelműek, sőt, igen erőteljesek⁴⁰, és lehetetlenné teszik az asszimiláltság és a zsidó öntudat közti lebegés állapotában stagnálást, ami korábban jellemző volt.⁴¹ A veszély ugyanakkor éppen ebből az irányból jelentkezik, mert az új asszimilációs „olvasztótégely” semmiféle pluralitást nem tűr, az azonosulás kérdését katonai feladványként kezeli, nem enged választást a beolvadás és a zsidó öntudat, ill. a köztes identitásformák között⁴², és ezáltal a

³⁴ Dénes Iván Zoltán: *Az illúzió realitása*. Argumentum Kiadó– Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.

³⁵ Bibó : *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. 749. o.

³⁶ i.m: 593.o.

³⁷ i.m: 733.o.

³⁸ i.m: 804.o.

³⁹ i.m: 749. o.

⁴⁰i.m.: 756-757. o., 791-793. o.

⁴¹ Ez Bibót meglepetésként érte, mert a Holocaust után arra számított, hogy zsidóságunk meghasonlik a magyarsággal, és kivándorol, elsősorban Palesztinába, illetve Izraelbe (Ld: *Huszár Tibor interjúja Bibó Istvánnal*. In: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. 248. o.). Éppen ezért csak 1948-ban írta meg nagy tanulmányát, és éppen ennek láttán adta fel a zsidóság: „kisebbség, és nincs kimenetel a hazugságból, amíg ezt tudomásul nem veszi!” (Bibó István levele Erdei Ferenchez. i.m. 169. o.) mottójú megközelítést, amit addig alkalmazott.

⁴² Itt tehát Bibó már nem tekinthető a homogén nemzetállam hívének, ami a kiegyezés korszakára nézve még elmondható róla. Ld: *Bibó: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. 760. o.; Vö. Kovács András: *Bibó közösségfelfogásáról (hozzászólás)*. In: *Bibó István életművének aktualitása*. Konferencia a Friedrich Ebert Stiftung támogatásával. Szeged, 1992. november 5-7. (Szerk. Dénes Iván Zoltán). Friedrich Ebert Stiftung, Budapest, 1993, 294-295. o.

dehumanizációt még a korábbihoz képest is felerősíti, és nyíltabbá, durvábbá teszi. Ez annál is súlyosabb probléma, mert a Holocaust utáni túlélőket sújtja, akik „[...] nem félúton, átmenetben, közbülső állapotban vannak asszimiláció és zsidó öntudat között, hanem a közösségi hovatartozásnak egy olyan válságos állapotában, mely meghasonlást jelent mind a kettővel szemben”.⁴³

Bibó a belső emigrációban is azon a nyomvonalon haladt tovább ebben a témában, amit a *Zsidókérdésben* elkezdett, de új szempontokat is felvet, és – az 1948 utáni tapasztalataira is támaszkodva – új következtetésekre is jut. Mind a *Huszár* Tiborral folytatott beszélgetésekben⁴⁴, mind pedig a *Borbándi*-levélben⁴⁵ főleg az asszimiláció foglalkoztatja, de immár a népi–urbánus ellentét kapcsán. Főleg az vezérli, hogy egy relatíve új tipológia felállításával is bizonyítsa: az asszimilációkritika (ami a népiekre jellemző, a paraszti eredetű etnikai különbségtudattal együtt) és az antiszemitizmus közé nem tehető automatikusan egyenlőségjel, mert az utóbbi csak a nemzetközi zsidó összeesküvés mítoszáról mondható el.⁴⁶ Ami az asszimilációt illeti, arról az az álláspontja, hogy tovább folytatódik⁴⁷, bizonyosságul pedig azt hozza fel, hogy egy sereg olyan gyerek nő fel vegyes házasságban, akinek nem mondták meg, hogy párttag szülője zsidó.⁴⁸

Bibó műveiben implicite feltűnik egy másik közeg is a környezetbe való beilleszkedés számára: az 1956-os forradalom.⁴⁹ Ezt a szálát zsidó származású követői bontják ki a *Bibó-émlékkönyvben*⁵⁰, amelyben ugyanaz a népi–urbánus szinkretizmusra törekvés figyelhető meg, ami több más, zsidó származású 1956-os forradalmárnál is, mégpedig *Nagy Imre* harmadikutas platformján állva. Esetükben a származás vállalása és a magyar patriotizmus összekapcsolódott. A forradalom által létrehozott nemzeti egység egy pillanatra felbomlasztotta a sztálinizmus által kínált szuperasszimilációs társadalmi szerződést, és a helyébe olyan integrációs társadalmi szerződést kínált (hangsúlyozni kell: a szocialista pluralizmus, és nem a polgári demokrácia alapján!), amelyre azóta szinte csak a *Bibó-émlékkönyvben* volt példa. Itt viszonylag kevesebb szó esik antiszemitizmusról, mint ma, és a

⁴³ Bibó: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. 756. o.

⁴⁴ Ld: *Huszár Tibor interjúja Bibó Istvánnal*. In: *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. Bibó István (1911–1979). 242-253. o.

⁴⁵ Bibó István: *Levél Borbándi Gyulához*. n: Bibó István: *Válogatott tanulmányok III. köt.* 295-375. o.

⁴⁶ *Huszár Tibor interjúja Bibó Istvánnal*. i.m. 244. o.; Vö. In: *Bibó Levél Borbándi Gyulához*. 302. o.

⁴⁷ *Huszár Tibor interjúja Bibó Istvánnal*. i.m. 248. o.

⁴⁸ Bíró Péter [Molnár Gusztáv]: *Kisebbségi perspektívák a totalitárius társadalomban* (Európai Napló II). In: *Kisebbségben. Magyar Füzetek*. 1979/5.sz., Dialogues Européens, Párizs–Malakoff, 1979, 153. o.

⁴⁹ Bibó István *Nyilatkozat, 1956. november 4.* In: *Bibó: Válogatott tanulmányok. IV. köt.* 165. o.

⁵⁰ Ld. Erdélyi Ágnes, Gáli József, Márványi Judit, Vezér Erzsébet írásai. In: *Bibó-émlékkönyv. I–II. köt.* (Szerk. Réz Pál). Századvég, Budapest–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1991. [1980].

hangsúly az önkritikán van két dolog miatt: az egyik az egyoldalú asszimiláció, a másik a zsidóknak a kommunista mozgalomban vállalt szerepe. A túlzásoktól, önmardosástól mentes, kiegyensúlyozott zsidó önkritikát Bibó inspirálta. Így pl. ilyen mondatokat olvashatunk: „A zsidók számláját itt erősen megterhelhették a Rákosi-rendszer zsidó vezető rétege által elkövetett bűnök és a vezetőknek a kisfunkcionáriusokig kisugárzó fölénytudata, gyakran kegyetlen bánásmódja a kisemberekkel szemben.”⁵¹

De mi indított egy szerzőt olyan kitételekre, amelyek ma már az antiszemita beszéd kelléktárához tartoznak? Íme, a válasz: „...A radikális reformista ellenzéknek a valódi nemzeti érdekekkel azonosuló programja az utóbbi időkhöz némileg csökkentette a népi–urbánus ellentétet a maga antiszemita felhangjaival együtt.”⁵²

Értsd: a kommunista rendszerlojalitás felmondása, az ötvenhatos forradalom és szabadságharc eszményeivel való fokozatos azonosulás, a marxizmus köldökzsinórjától eloldozódás, az odafordulás a magyarsághoz egyre nagyobb mértékben kihúzza a népiek és az urbánusok közötti konfliktus alól a szőnyeget. A szerző szerint a hetvenes évek végére az antiszemitizmus bár nem szűnt meg, de csökkent Magyarországon, és ezért: „A legnagyobb kárt, úgy látom, a zsidókérdés elhallgatása okozza.”⁵³ (Ha ez a kijelentés ma hangozna el, a szerző ezért ma antiszemitának minősülne!) Olcsó dolog lenne utólag – amikor már könnyű okosnak lenni – mindezt légvárkergetésnek, önámításnak minősíteni. Mind 1956-ban, mind pedig a *Bibó-émlékkönyv*-ben ott volt a világnézeti közös nevező: a demokratikus szocializmus, és a közös ellenfél: a diktatúra. Amíg ez fennmaradt – vagyis 1989-ig –, az ellentétek se éleződtek ki. Abban a pillanatban, ahogy az alternatíva így vetődött fel: „demokratikus szocializmus vagy demokratikus kapitalizmus?”, a koalíció felbomlott, és a szembenállásnak adta át a helyét.

VI.

Miben tekinthető unikumnak Bibó közel-keleti esettanulmánya? Abban, hogy a szerző az egyik legeredetibb megközelítést alkalmazza: a politikai, ezen belül is a nemzeti histériákról szóló

⁵¹ Vezér Erzsébet: *Töprengés az antiszemitizmusról Bibó István tanulmánya nyomán*. In: *Bibó-émlékkönyv*. I. köt. 227-235. o., 232. o.

⁵² i.m.

⁵³ i.m..

elméletét.⁵⁴ Bibó a politikai hisztériáról nem adott pontos definíciót.⁵⁵ Ha arra vagyunk kíváncsiak, mit ért mindezen, az a legegyszerűbb megoldás, ha megnézzük, hogyan határozta meg a politikai hisztéria hiányát *Az európai egyensúlyról és békéről* szóló, 1942–44 között keletkezett munkájában, és aztán az abban szereplő kitételek ellentétét vesszük:⁵⁶ „Az olyan közösség, mely a maga erőivel, legyenek azok nagyok vagy csekélyek, jól és biztonsággal tud élni, éppen úgy, mint az egészséges egyén, a katasztrófákból megerősödve kerül ki, mert realista módon megkeresi az őt ért baj okait, levonja annak tanulságait, elviseli azt, amit elemi csapásnak ismer fel, vállalja az erkölcsi felelősséget azért, amit a maga hibájának tulajdoníthat, elégtételt szerez az őt ért igazságtalanságért, napirendre tér afelett, amin nem változtathat, lemond a megvalósíthatatlan ábrándokról, s kitűzi és megoldja az előtte álló feladatokat.”⁵⁷

Ebben a mondatban mindenekelőtt az a feltűnő, hogy a szerző közösségről beszél, de egyéni tulajdonságokkal ruházza fel azt. Ez igencsak megkérdőjelezhető eljárásnak tűnik, Bibó azonban egy másik bekezdésben leszögezi: ő is tisztában van vele, hogy lelke, akarata, érzelmei csak az egyénnek lehetnek, és ezért közösségen ő azokat a viszonyokat érti, amelyek egyéni cselekvések egymásra hatásából létrejönnek.⁵⁸ Azt is egyértelművé teszi, hogy *politikai* közösségről beszél. A legfontosabb gyakorlati következtetés, amelyet ebből az okfejtésből levonhatunk, az hogy ne keressünk hisztériás egyéneket a közösségi-politikai hisztéria hordozói között, mert akár mindegyikük is lehet kiegyensúlyozott, derék ember, a köztük levő torzult kommunikáció eredménye mégis a nem egyénlélektani értelemben vett hisztéria lesz. Ha viszont normális, rendes emberek sajátja, ez egyben azt is jelenti, hogy normává is válhat, normalizálódhat, konszolidálódhat is, rutinná válhat, beépülhet a hétköznapi konvenciókba, azok pedig, akik megpróbálnak fellépni ellene, elszigetelődnek!

A következőkben Bibó arra hívja fel a figyelmet, hogy a hisztéria megléte vagy hiánya nem az erőviszonyok függvénye: a hisztéria éppúgy lehet az erősek sajátja, ahogy az

⁵⁴ Az alábbiakban igyekszem ezt bemutatni. Ez annak ellenére is nyilvánvaló, hogy Bibó *A nemzetközi államközösség benuktásai és annak orvosságai* című, nagylélegzetű művében [1971] (In: Bibó: *Válogatott tanulmányok. IV. köt.*, 283. o.) kerüli a „hisztéria” szó alkalmazását. Ebben nyilván nem a politikai korrektség vezérelte, amely a „hisztiző” nőikkel kapcsolatos, sértő kifejezésekkel való képzettársítást kívánja elkerülni, hanem a kifejezés elmekörtani jelentése riaszthatta el. Azaz: nem akarta, hogy úgy tűnjön, bolondnak akarja nyilvánítani azokat, akiket kritikával illet.

⁵⁵ Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről*. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok. I. köt.* 373-380. o.

⁵⁶ i.m.: 295. o. Bibó e művében néhány kivétellel mindegyik európai országnál politikai hisztériát „diagnosztizál”: mindenekelőtt persze Németországnál, de a franciáknál, az olaszoknál, a közép- és kelet-európai népeknél, valamint a Balkánon is.

⁵⁷ i.m.: 376.o.

⁵⁸ i.m.: 374-375. o.

egyensúly a gyengéké. Az is látható, hogy a kiinduló helyzet valamilyen katasztrófa, amely azonban nem feltétlenül vezet hisztériához. Sehol nincs köbe vésve, hogy a trauma vagy válság mindenképpen végleges összeomlást eredményezzen, sőt, profitálhat is belőle az, aki „realista módon megkeresi az őt ért baj okait” stb. A krízis csak akkor rombol, ha rosszul kezelik: ha nem keresik meg a valódi okait és tanulságait, nem hajlandók napirendre térni afölött, amin nem változtathatnak, és lemondani az ábrándokról, és mindenekelőtt: ha nem akarják vállalni a felelősséget, és megoldani az előttük álló feladatokat, problémákat.

A bibói hisztériaelemzés könnyen megérthető, de érzelmileg nehéz befogadni. Bibó éppen kivételes elfogulatlansága és bátorsága miatt olyasmiket állít traumatizált közösségekről, amelyek akár részvétlenségnek is hathatnak. E gondolatok ugyanakkor mégis elsikkadnak a különböző Bibó-olvasatokban. Egyrészt azért, mert a szerzőről kialakított hősmítosz, az „erkölcsi zseni” kultusza e téziseket eltakarja a befogadók szeme elől. Másrészt azért, mert Bibó valóban akkora empátiás készséggel, megértő humanizmussal, annyira szelíd, toleráns hangvétellel fejt ki, hogy a tartalom végül nem jut el eléggé a címzettekig. Lássuk, melyek ezek az állítások.

A hisztérikus közösségről szólva mindenekelőtt leegyszerűsítés, ha világképében csak abszurd ostobaságot, agyrémet látunk, tagjai ugyanis eredetileg igaz ügyet képvisel(t)nek! A hisztéria kezdőpontjánál valós sérelmek, Áldozattá válás, tragédia áll – és éppen itt kezdődhet a tragikai vétség is. Mivel az Áldozat hibáztatása erkölcsileg teljesen elfogadhatatlan, innen már csak egy lépés az álláspont, miszerint az áldozatnak az egész világ adósa, neki mindenkitől csak követelnivalója van, ő azonban semmiért sem lehet felelős – hiszen máskülönben csak az ellene elkövetett gáztetteknek nyújtanánk további igazolást, az ellene vétők alá adnánk újabb lovat. Aki azonban identitását erre építi, azt az átélt szenvedései feletti morális felháborodása miatt alig-alig lehet rávenni a felelősség elvállalására, az autonóm cselekvésre, a felnőtté válásra, vagyis: a szabadságra. Az Áldozat úgy érzi: neki mindig igaza van. Mivel „a nekem igazam van, mert sokat szenvedtem” érzése hatalmas és egyben holtbiztos pszichológiai nyereséget biztosít neki, az ellenérvek lepattognak róla, mert tökéletesen zárt, a maga módján vaslogikával felépített rendszert épített ki. Ezzel azonban éppen az a baj, hogy túlságosan és sterilen kerekded: a valóságtól, a tényektől hermetikusan elzárja magát. Emiatt nem lehet, nem is érdemes kritizálni, elítélni a hisztérikus nézeteket, mert ezzel csak újabb sérelmeket okoznánk a hisztéria hordozóinak, vagyis: impulzusokat adnánk ahhoz, hogy tovább játszassák játszmájukat.

A hisztérikus közösségre így a végtelenített elégtétel-keresés a jellemző. Nem képes belátni, hogy az elégtételnek nem a mértéke a lényeges, hanem az, hogy megoldja-e azt a problémát, ami a sérelmet okozta, és megisméltődésének veszélyét fenntartja. Bibó szerint jellemző, hogy a hisztérikus politikai közösség éppen akkor fut vakvágányra, amikor megkapta az elégtételt (!), mert újra meg újra át akarja élni a megigazulás, a megdicsőülés, a szimbolikus kielégülés érzését – és éppen ezzel veszti el a mértéket, és kezdi meg ámokfutását, amelynek következtében egyre inkább elpártolnak mellőle korábbi hívei is.

Ha a hisztéria ördögi körforgásszerűen mindig újratermeli magát, ha kritizálhatatlan, mit tegyünk hát? Bibó azt javasolja, hogy a hisztérikust egyszerűen „öntsük le hideg vízzel”, vagyis konfrontáljuk a tényekkel. Aztán teremtsünk olyan helyzetet, ahol a felelősség nem bukásként, felelősségre vonásként, azaz boszorkányüldözésként jelenik meg, hanem felelősségvállalásként, tehát kihívásként, megméretésként, feladatként, hivatásként. Ráadásul nem heroikus pátozzsal, hanem a „dolgát őt magát nézzük” problémamegoldó, praktikus józanságával. Ez vezérli a közvetítő és politikai terapeuta Bibót, amikor a nemzeti hisztériák és elsődleges terepük, a határviták kezelésére tesz kísérletet. Itt látható: a terápia nem egyszerűen lelkizést jelent, hanem a szakember, a nemzetközi jogász konkrét javaslatait a viták tárgyalásos rendezésére, követhető szabályok, betartható megállapodások kidolgozására, működőképes szervezetek felállítására. A közel-keleti esettanulmány ennek egyik szép példája, pedig ez a nemzetközi színtér legsúlyosabb, immár hat évtizede megoldhatatlan kudarctörténetéről szól, amely a hidegháború elmúltával sem szűnt meg világpolitikai veszélyforrás lenni, sőt, a muzulmán fundamentalizmus erősödésével, a nyugat-európai muzulmán bevándorlók létszámának növekedésével, a nemzetközi terrorizmus fokozódásával⁵⁹ még az 1989 előtti időkhöz⁶⁰ képest is tovább globalizálódott.⁶¹

A gondolat azonban, hogy „senki sem hajlamos annyira igazságtalanságok elkövetésére, mint az, aki igazságtalanságok ártatlan áldozatának tudja magát”,⁶² földrajzi

⁵⁹ A *Bénułtság* megírása idején a nasszerizmus még meghatározó jelentőségű ideológia volt az arab világban, ma már ez a múlté.

⁶⁰ A berlini fal ledőlése, a Szovjetunió felbomlása a szovjet–amerikai ellentétnek a közel-keleti konfliktusra gyakorolt hatását boncolgató bibói fejtegetéseket mára okafogyottá tették.

⁶¹ Számos egyéb körülmény is van, amely a közben eltelt időben jelentősen megváltozott. Azóta létrejött egy palesztin állam, Izrael pedig amerikai közvetítéssel különbékét kötött Egyiptommal és Jordániával is. Itt azonban továbbra is Bibó mellett szól és előrelátását, éles szemét dicséri, hogy a *Bénułtságban* (Ld. Bibó: *Válogatott tanulmányok, IV. köt.*, 653. o.) leszögezi: egy korlátozott szuverenitású palesztin állam csak félmegoldás, és az erőszak további eskalációjához vezet, ez pedig már ma is szemmel látható. Másrészt, Bibó arra is felhívja a figyelmet, hogy az Izraellel különbékét kötő arab rezsimeket pedig bármikor „árulónak” lehet nyilvánítani, és ezért bármikor megdőlhetnek – ez pedig, bár még nem következett be, csakugyan könnyen lehetséges.

⁶² i.m: 587. o.

területtől függetlenül érvényes. És megfontolásra érdemes a hisztériakonceptióból kirajzolódó felismerés is: a szenvedés nem nemesít, szenvedéstörténetre nem lehet azonosságtudatot alapozni, mert csak a felelősségvállalás teheti az Áldozatot pusztá tárgyból cselekvő, sorsáról dönteni tudó személlyé.

Irodalomjegyzék:

Rudolf Augstein et al.: *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. Piper, München–Zürich, 1987.

Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, (Eszmetörténeti Könyvtár, 2.) Budapest, 2004.

Bibó István megjegyzései az „Európai napló”-ról. In: *Republikánus elmékedések. Dialogues Européens*, Párizs. (Magyar Füzetek, 12.) 150–155.

Bibó István: *Válogatott tanulmányok I–III. köt. Vál. és utószó Huszár Tibor. Szerk. és jegyzetek Vida István, Nagy Endre*. A válogatásban és szerkesztésben közreműködött *iff. Bibó István*. Magvető, Budapest, 1986.

Bibó István: *Válogatott tanulmányok IV. köt. Vál. iff. Bibó István és Huszár Tibor*. Magvető, Budapest, 1990

. Bibó István: *Különbség. S. a. r. Albert Tibor, Szöllősy Árpád, Kemény István*. Bethlen Gábor Könyvkiadó–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest, 1990.

Demokratikus Magyarország. Válogatás Bibó István munkáiból. Magvető, Budapest, 1994.

Bibó István-kéziratok. Bibó István hagyatéka. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár. 5111/1–5111/9.

Bibó-émlékkönyv I–II. köt. Szerk. Réz Pál, Századvég, Budapest–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1991.[1980]

Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Bibó István életművének aktualitása*. Konferencia a Friedrich Ebert Stiftung támogatásával. Szeged, 1992. november 5-7. Friedrich Ebert Stiftung, Budapest, 1993.

Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat*. Osiris, Budapest, 1999.

Dénes Iván Zoltán: *Az illúzió realitása*. Argumentum Kiadó– Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.

Erdélyi Ágnes: Eltorzult kozmopolita alkat. (Egy hazátlan bitang tévelygése és hazatalálása.) In: *Bibó-émlékkönyv* I. köt. 1991 [1980]. 219–227.o.

Gáli József: Uchronisztikus eszmefuttatás. In: *Bibó-émlékkönyv*. II. köt. 1991 [1980]. 391–397.o.

Granasztói György: Kis közösség, nagypolitikai gondolat. In: *Bibó-émlékkönyv* II. köt. 1991 [1980]. 365–373.o.

Horváth Barna: *A jogelmélet vázlatja*. Szeged, 1937.

H. Soós Mária (szerk.): *Címzett vagy feladó: Erdei Ferenc. Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991.

Huszár Tibor: *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Kolonel Bt., Debrecen. 1989.

Huszár Tibor: *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. Budapest–Makó. (A Makói Múzeum Füzetei, 68.), 1991.

Huszár Tibor–Litván György–S. Varga Katalin (szerk.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. 1956-os Intézet–Osiris–Századvég, Budapest. 1995.

Kovács András: Bibó közösségfelfogásáról (hozzászólás). In: Dénes 1993. 294–295. o.

Kovács András: *A Másik szeme*. Gondolat, Budapest, 2008.

Márványi Judit: Köszönet helyett. In: *Bibó-émlékkönyv* I. köt. 1991 [1980]. 236–248.o.

Németh László: *Kisebbségben*. Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1939-

Szenes Sándor: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések*. Felelős kiadó: Szenes Sándor, Budapest, 1986.

Tóth-Matolcsi László: *Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében*. Eszmetörténeti Könyvtár. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, (Eszmetörténeti Könyvtár, 4.) Budapest, 2005.

Vezér Erzsébet: Töprengés az antiszemitizmusról Bibó István tanulmánya nyomán. In: *Bibó-émlékkönyv* I. köt. 1991 [1980]. 227–235.o.